

Kirkegangen og kirkekampen: udfordringerne til kirke og gejstlighed i de sidste årtier af 1700-tallet og den danske præstestands håndtering af dem

Michael
Bregnsbo

Det moderne gennembrud dateres sædvanligvis til sidste tredjedel af 1800-tallet. I Danmark bliver Georg Brandes banebrydende forelæsninger på Københavns Universitet i 1871 ofte set som begyndelsestidspunktet, men generelt forbindes det moderne gennembrud med rørelser som positivisme, darwinisme, scientisme og kulturradikalisme. Disse nye strømninger medvirkede alle til at bringe kirke, teologi og tro i krise, til en alvorlig svækkelse af kirkens greb om samfundet og til sekularisering og ofte ligefrem afkristning. Det ligger imidlertid som en udtalt og selvklar præmis, at før den tid var kirkens og gejstlighedens stilling i samfundet stærk og noget selvfølgelig, ligesom befolkningens tro og troskabs- og tilhørsforhold til kirken var hævet over enhver tvivl.

Vist havde det da et århundrede tidligere været både tankemæssigt og politisk muligt at fremsætte sønderlemmende kritik af tro, kirke og gejstlighed. Det er den franske filosof Voltaire et markant eksempel på, men hans tanker formodes ikke at være nået ud til bredere kredse.

Og i Danmark skulle man ikke forestille sig, at sådanne kirkekritiske synspunkter tilbage i 1700-tallet skulle have kunnet have nogen som helst chance for at slå igennem. I Danmark herskede der nemlig ubegrænset kongelig enevælde.

Den danske enevælde

Enevælden var blevet indført i Danmark i 1660, og det særlige ved den danske enevælde var blandt andet, at den var forfatningsfæstet. Ifølge Kongeloven af 1665 havde den danske konge al lovgivende, udøvende og dømmende magt samlet hos sig. Bortset fra at han ikke måtte ændre på Kongeloven og var forpligtet til at opretholde den evangelisk-lutherske konfession i sine riger og lande var der ingen begrænsninger overhovedet på kongens magtbeføjelser. Selv hvis kongen brød de få begrænsninger, som Kongeloven satte på hans magt, var der ingen som helst jordisk magtinstans, der kunne gribe ind. Kongen stod alene til ansvar over for Gud, ikke over for nogen myndighed eller noget

menneske på jorden.¹ I den danske konges riger og lande fandtes der heller ingen rigsdage, stænderforsamlinger, råd af adelige eller andre organer, der havde nogen som helst ret til at medvirke i statsanliggender, så som at bevilge skatter eller at erklære krig. Også den slags var det kongen, der suverænt kunne bestemme. I praksis var forholdet dog et andet: statsforvaltningen havde efterhånden vokset sig så stor, at intet enkeltmenneske kunne overskue det hele og personligt afgøre alle sager – store som små. Ligeledes havde Danmark gennem 1700-tallet oplevet flere konger, der som personligheder var så svage eller syge, at de reelt slet ikke evnede at udfylde rollen som enevoldsmonark. Men da havde enevælden som politisk system imidlertid fungeret i henved 100 år i Danmark, der var opbygget en forholdsvis effektiv statsadministration med nogenlunde faste rutiner og klare regler, og takket være dygtige og loyale fyrstetjenere fungerede den danske stat alligevel. Vist kom der lejlighedsvis turbulenser som følge af, at statens øverste og suveræne leder ikke magtede at udøve sin enevoldsmagt selv, for eksempel under Christian VII, hvor lægen og statsmanden Johann Friedrich Struensee var blevet styrtet og efterfølgende henrettet i 1772, og i 1784, da den ledende statsmand Ove Høegh-Guldberg var blevet afsat ved et ublodigt kup.²

En af de meget få begrænsninger i kongens magt ifølge Kongeloven var, at han skulle tilhøre den evangelisk-lutherske konfession og generelt opretholde den som den eneste tilladte religion inden for sine riger og lande. Og den danske kirke var en statskirke: Præsterne i de hen ved 2.000 sogne ud over Danmark var alle uddannede teologer fra Københavns Universitet. De fungerede som statsmagtens repræsentanter over for lokalbefolkningen, ikke blot i kirkelige anliggender, og de skulle ofte bekendtgøre nye love og bestemmelser fra prædikestolen i forbindelse med gudstjenesten. Om nødvendigt skulle de ikke bare forklare disse nye love, men tillige forsvare dem. Endvidere var de lokale sognepræster hovedkraften bag det lokale fattig- og skolevæsen, ligesom de var pålagt en stor mængde administrativt arbejde af ikke-kirkeligt indhold for staten, så som indsendelse af indberetninger til centraladministrationen i København, blandt andet skattemandtaller. Landet var inddelt i stifter med en biskop som leder. Biskopperne var udnævnt af kongen.³ Statskirke gejstligheden havde ingen korporation eller lignende, der kunne ytre sig på kirkens vegne eller optræde som talsmand for gejstlige og kirkelige interesser. Ej heller fandtes der nogen som helst former for synoder eller andre repræsentative organer for kirkens menige medlemmer. Enhver undersåt havde pligt til at tilhøre statskirken. Vist fandtes der i Danmark små mindretal af katolikker, reformerte og jøder. Men de havde kun tilladelse til at opholde sig i Danmark i kraft af en tilladelse af kongens nåde, og det var ikke nogen ret, de kunne påberåbe sig. Ofte måtte disse medlemmer af andre trossamfund i Danmark kun bo i udvalgte byer, ligesom det var begrænsninger i erhvervs muligheder i forhold til den øvrige befolknings.

Den evangelisk-lutherske statskirke var således nøje forbundet med, understøttet og beskyttet af den enevældige danske stat, ja kirken var nærmest en del af denne stat. Ifølge sabbatsforordningen af 12. marts 1735 var der tvungen kirkegang med bøder for udeblivelse fra gudstjenesten uden lovlig grund, og bødernes størrelse voksede ligefrem proportionalt med antallet af udeblivelser. I sidste ende kunne gentagende udeblivelse fra gudstjenesten føre til udelukkelse fra nadveren og dermed udstødelse af menigheden. For bøndernes vedkommende kunne bøderne konverteres til ophold i gabestokken. Selv om denne strenge kirketugtslovgivning blev gradvist lempet og mildnet op gennem resten af 1700-tallet, gjaldt den i princippet fortsat.⁴

Ikke blot sørgede lovgivningen for, at alle havde pligt til at gå i kirke, men også på anden måde var der sørget for, at troens lære blev opretholdt og sikret. Ifølge den gældende straffelov medførte kritik eller bespottelse af kirkens lære følgende: »Hvem som overbevises at have lastet Gud, eller bespottet hans hellige Navn, Ord og Sacramenter, hannem skal Tungen levendes af hans Mund udskæres, dernæst hans Hoved afslaaes, og tillige med Tungen sættes paa en Stage.»⁵

Man må derfor formode, at tro, kirke og gejstlighed under den danske enevælde var sikrede og havde et stærkt greb om samfund og befolkning, overhovedet at der ikke var mange muligheder for at diskutere, endsige opponere imod statskirkens lærdomme uden at det ville have meget alvorlige konsekvenser for en. Endvidere må man gå ud fra, at kirkens og gejstlighedens greb om lokalbefolkningen var stærkt, idet kirkegang var obligatorisk og udeblivelse strafbart. Statskirkegejstligheden må antages at have haft en stærk position.

I løbet af anden halvdel af 1700-tallet vandt tankerne fra Oplysningen stigende udbredelse i Europa. Oplysning kan defineres med Immanuel Kants ord: »Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangels des Verstandes, sondern der Entschliessung und des Muthes liegt, sich seiner ohne Leitung eines andern zu bedienen. Sapere aude! Habe Muth deines eigenen Verstandes zu bedienen! Ist also der Wahlspruch der Aufklärung.»⁶ Selvstændig tænkning og kritisk efterprøvelse af alt det bestående, herunder selvfølgelig også det politiske system og ideologi samt kirke og tros lære, var således centrale komponenter af Oplysningen.⁷ Endvidere blev den bestående stats- og samfundsorden udfordret, ja rystet i sin grundvold ved Den franske Revolution i 1789 og den efterfølgende politiske og sociale udvikling i Frankrig gennem 1790'erne, hvor blandt andet enevælden og senere sågar monarkiet som institution blev afskaffet.

Der var således udfordringer nok til den danske statskirke og dens gejstlighed foruden til det danske enevældige system. Men den danske enevoldskonge havde som

nævnt en usædvanlig stærk stilling uden repræsentative forsamlinger af nogen art og overhovedet uden nogen som helst begrænsninger i sin magt. Ligeledes havde statskirken og den lutherske lære en overordentlig stærk position inden for den danske stat og i det danske samfund. Derfor må man umiddelbart formode, at de nye tanker fra Oplysningen og Den franske Revolution næppe havde store chancer for at vinde indpas i Danmark, at både stat og kirke havde både vilje og midler til effektivt at bekæmpe dem og sørge for at holde dem ude. Formålet med denne artikel er således at undersøge, hvordan den danske statskirkegejstlighed reagerede på og håndterede de udfordringer mod bestående kirkeordning og mod statskirkens evangelisk-lutherske troslære, der udgik fra Oplysningen i løbet af de sidste par årtier af 1700-tallet samt fra Den franske Revolution.

Kirkegangen

Statskirkens stærke greb om samfundet fremgik blandt andet af, at undersåtterne havde lovbealet pligt til at gå i kirke om søndagen. Men en ting er lovgivning, noget andet er praksis. Da det enevældige styre i 1773 tog initiativ til en ny helligdagslovgivning (et initiativ, der i øvrigt ikke førte til noget) udbad Danske Kancelli (den myndighed i centraladministrationen, der bl.a. forvaltede kirkelige anliggender) sig indberetninger fra landets biskopper om, hvordan det stod til med kirkegangen i deres stifter. Biskopperne på sin side indkaldte indberetninger fra de lokale sognepræster i deres stifter, og på grundlag af disse udarbejdede de så deres egen indberetning til Danske Kancelli i København. Der er bevaret præsteindberetninger om kirkegangen i 1773 fra to danske stifter, nemlig Sjællands Stift og Viborg Stift i Jylland.⁸ Naturligvis må man spørge til dette materiales repræsentativitet, dækningsgrad og dokumentationsværdi. Om dette skriver udgiveren, Jens Holmgaard, at med »en så massiv og næsten énstemmig tilkendegivelse om de herskende forhold, som der her er tale om, er der grund til at tillægge en betydelig dokumentationsværdi».⁹

Hvordan stod det da til med kirkegangen i de to danske stifter? Det var et tilbagevendende tema, at kun få gik i kirke. En stor del af menigheden viste sig kun sjældent i Guds hus. På grundlag af oplysninger om antallet af kirkegængere kan man regne sig frem til, at kirkegangsandelen ved højtider som jul, påske og pinse udgjorde 25–35 procent af den voksne (d.v.s. konfirmerede) befolkning, på almindelige søndage udgjorde den kun cirka 10 procent. Som årsager til disse udeblivelser blev anført, at søndag var den eneste dag om ugen, som bønderne havde til fri rådighed, og at de derfor på denne dag måtte forrette en række gøremål, som der ikke var tid til på ugens andre dage. Ofte blev hoveriarbejdet (d.v.s. bøndernes pligt til at yde arbejde for deres godsejer) udpeget som hovedårsag til, at bønderne ikke havde tid til at gå i kirke. Godsejerne var ifølge

lovgivningen ganske vist tiltænkt en funktion i forbindelse med udøvelse af kirketugten, men de viste sig forsømmelige her – ofte kunne en godsejer finde på at beordre bønderne til at gøre hoveri om søndagen.

Men ikke nok med det. Man kunne tro, at det mindretal, der faktisk mødte op til gudstjenesten, var dem der virkelig viste brændende iver i troen, men sådan var det langt fra. De, der mødte op, kom ofte snarere for at skaffe kontakter om køb eller salg af kreaturer eller simpelthen af tidsfordriv. En præst gav følgende skildring af, hvordan det kunne forme sig under en gudstjeneste:

De forsamler sig uden for kirken som på et torv, hvor den ene opholder den anden med snak og sladder, latter og råben, med fortællinger om et og andet, med at røge tobak og videre. Og endskønt præsten ved sin indgang i kirken beder dem, at de nu vil følge med, bliver hans ord kuns med foragt anhørt, hvilket de og udviser, og de bliver ved deres forsamling og snak stående, indtil de hører, at præsten er gået på prædikestolen, da de i fuld march kommer løbende og trampende med deres jernbeslagne træsko på den stenpiggede gulv, der forårsager sådan bulder og alarm, at en lærer (præst) næppe selv kan høre, hvad han taler, hans tanker mangan gang forvirres, de andre tilhørere deres tanker bliver adspredt, dels af den bulder, dels for at give agt på den og den, der nu kom.¹⁰

Når kirkegængerne så endelig havde indfundet sig, kunne det hænde, at der var flere iblandt dem, der var berusede. Det førte i værste fald til skandaler i kirken, i bedste fald til at de blot faldt i søvn. Og ikke nok med det: som nævnt var det svært at få kirkegængerne til at indfinde sig rettidigt i kirken, men sværere endnu var det at få dem til at blive tiden ud. Næppe var prædikenen til ende, før mange under stor larm styrtede ud af kirken. Det skyldtes især frygten for katekisation, det vil sige overhøring fra præstens side af menighedens medlemmer i kristendomskundskab i fuld offentlighed.¹¹

Ganske vist gjaldt der i princippet lovbestemmelser om tvungen kirkegang og straf med bøde eller gabestok for udeblivelse, men som det ses blev den ikke efterlevet. Der findes ikke tilsvarende dækkende oplysninger¹² om kirkegangsforhold og menighedstilstande senere i århundredet, men generelt blev udeblivelse fra kirkegangen i slutningen af 1700-tallet i stigende grad betragtet som en problem og drøftet i den offentlige debat. I 1797 udkom således en pjece med titlen *Om Aarsagerne til Bondens sieldne Kirkegang*. Den var forfattet af en Substitut Gregersen, et pseudonym for Gyntelberg Abel,¹³ der var sognepræst i Understed og Karup sogne i Nordjylland. Her blev der tegnet et endnu mørkere billede af kirkegangen end i 1773. Ifølge Abel skulle en præst være tilfreds, hvis bare en tyvendedel af menigheden viste sig i Guds hus. Som årsag pegede han på de samme forhold, som blev påpeget i indberetningerne fra 1773 plus et par yderligere. Det var visse præsters »kolde og søvnagtige» måde at prædike på, kirkernes fjerne og ubekvemme beliggenhed samt de slette og vanskeligt passable veje. Også det forhold, at mange præster »snobbete nedad» over for bondebefolkningen bidrog efter Abels opfat-

telse til, at mange bønder udeblev. Ligeledes fik godsejerne tildelt en stor del af skylden. De var et dårligt eksempel for bønderne med hensyn til kirkegang, ligesom de kunne finde på at tilsige bønderne til hoveri i kirketiden. Desuden var godsejerne ofte kirkeejere og var derfor forpligtet til at sørge for kirkens istandsættelse. Men denne forsømmelse forsøgte de groft, lod Abel sine læsere vide, og det havde betydning for det lave fremmøde. Abel berettede om kirker med åbne vinduer, så bladene blæste ind. Med utætte lofter, så regn og sne dryppede ned. Kirker med fugt på væggene, rådne stolestader, ujævne gulve, træk og med messeklæder, der var så pjaltede og rustne, at en præst ikke kunne iføre sig dem uden at blive til latter. Sådanne kirker var ligefrem sundhedsfarlige at komme i, mente Abel. Også han skildrede, hvordan mange kom i kirke for at møde andre mennesker og bedrive snak, sladder eller indgå købskontrakter. Han skrev, at »Kirken mere ligner en Børs end et Gudshus. Den, der har Lyst til at sladre og spøge, kommer til Kirke, men den sædelige bliver hiemme». ¹⁴

Hvordan så præsterne på den udbredte tendens til at forsømme kirkegangen? De gav udtryk for, at de opfattede den omfattende udeblivelse fra gudstjenesterne som udtryk for religiøs ligegyldighed. Enkelte præster – som Abel i Nordjylland – øvede en vis selvkritik på standens vegne og erkendte, at der var brodne kar inden for gejstligheden, der var skyld i befolkningens ligegyldighed over for gudstjeneste og kirkegang. Mange præster gjorde gældende, at godsejerne havde et stort medansvar, først og fremmest ved deres egen forsømmelighed, og fordi de beordrede deres fæstebønder på hove- og arbejdsarbejde i kirketiden eller i ugens løb fordrede så meget hoveri af bønderne, at disse var nødt til at bruge søndagen for at have tid til at passe deres egen gerning. En del præster gjorde sig i indberetninger, i prædikener og i publicistiske sammenhænge til talsmænd for landboreformer, der skulle frigøre fæstebønderne både fra landsbyens dyrkningsfællesskab og fra godsejernes retlige, økonomiske og sociale overhøjhed. ¹⁵ Sådanne reformtanker fra præsteside skyldtes naturligvis ikke i snæver forstand et ønske om at forbedre kirkegangen, men var udtryk for at mange præster også var påvirket af de nye tanker om stat og samfund og derfor ivrede for reformer. Dog kan mange sognepræsters dårlige erfaringer med godsejere have medvirket til at gøre dem stemte for landboreformer. Men ellers gik de løsningsforslag, der blev fremsat fra præsteside, hovedsageligt på skærpede straffe- og kontrolforanstaltninger, for eksempel kraftig forhøjelse af bødetaksterne for udeblivelse og endog aflåsning af kirkedøren under gudstjeneste, således at ingen kunne forlade kirken i utide. En præst foreslog sågar, at præsterne burde få tildelt en underofficer til at bistå dem med at inddrive bøderne for forsømt kirkegang. ¹⁶ Præsterne opfattede generelt den manglende kirkegang fra store dele af befolkningens side som et stort og alvorligt problem, men trods enkelte selverkendelser og skylden på godsejerne demonstrerede de gejstlige ingen andre løsningsstrategier end skærpet straf og kontrol med støtte fra den verdslige øvrigheds side.

Kirkekampen

Præsternes problemer begrænsede sig imidlertid ikke til den manglende kirkegang. Enevældens på papiret så strenge kirketugtslovgivning blev således mere eller mindre negligeret. Noget lignende gælder mulighederne for frit at diskutere teologiske og kirkelige spørgsmål. På papiret var de overordentlig begrænsede, men også her så praksis væsentlig anderledes ud.

På trods af enevælden og dens strenge bestemmelser imod kritik og bespottelse af kirke og troslære herskede der i løbet af 1780'erne og 1790'erne en udbredt yrings- og trykkefrihed i Danmark. I 1790'erne blev det litterære marked i Danmark således oversvømmet med litteratur, der skånseløst kritiserede tro, kirke og gejstlighed. Det skete både i tykke, grundlærde bøger og i populære polemiske pamfletter og tidsskrifter. Publicisterne kunne være universitetsprofessorer så vel som adelsmænd og privatlærde som mere eller mindre »halvstuderede røvere»,¹⁷ og de skrev ud fra supranaturalistiske eller mere eller mindre deistiske, naturalistiske eller rationalistiske positioner.¹⁸ Biblen blev sønderlemmende kritiseret, og alt, hvad der ikke lod sig forene med »fornuftige Begreber om det højeste Væsen», så som arvesynden, opstandelsen, miraklerne, himmelfarten og forsoningen blev blankt afvist.¹⁹ I en populærteologisk pamflet hed det således i 1797: gid vi »engang maae komme saavidt, at vi ansee Naturen for den eeneste Bog, hvorved Gud veileder os, og Fornuften for det eeneste Orakel, hvorved han taler til os». ²⁰ Noget af den hårdeste kritik blev fremsat af teologen og publicisten Otto Horrebow, der udgav det kirkekritiske tidsskrift *Jesus og Fornuften. Et Religionsblad*. Her blev det foreslået at lade julen erstatte af en »Guddommens Fest». ²¹ Ligeledes skulle påsken afløses af en fest for udødeligheden »saaledes som vi ved Fornuften bringes til at erkjende den» i stedet for som nu at være »en Mindefest til Ære for en død og efter Sagnet atter opstanden Jøde». ²² Også emner som treenighedslærens ubibelskhed²³ og Moses' forbrydelser mod retfærd og menneskekærlighed²⁴ blev frit og åbent og nådesløst diskuteret i Horrebows tidsskrift.

Også præstestanden blev udsat for hård kritik. Præsterne blev beskyldt for at for dumme deres menigheder og for at udøve åndelig afpresning. Endvidere blev statskirkenes præster beskrevet som intolerante og uvidende mørkemænd eller som magtsyge og skinhellige hyklere. Der blev ligefrem publiceret et tidsskrift med navnet *Den geistlige Stand bør afskaffes*. Heri gav udgiveren, baron Frederik Christian Wedel Jarlsberg, udtryk for, at Oplysningen efterhånden havde nået et så fremskredent niveau, at man ikke længere behøvede den gejstlige stand. Wedel Jarlsberg ville derfor nedlægge præsteembederne og erstatte dem med en slags fredsdommere. Andre debattører ville også afskaffe præstestillingerne, men i stedet bruge de derved sparede midler til uddannelsesmæssige formål.²⁵

Der var altså i de sidste par årtier af 1700-tallet og i skærpet grad fra 1790'erne i Danmark tale om en situation, hvor statskirken, dens lære og præstestandens *raison d'être* åbent og aggressivt blev draget i tvivl. Og det samtidig med, at den jævne bondebefolkning angiveligt var begyndt at forsømme kirkegangen i et omfang, så det blev opfattet som et alvorligt problem fra præsteside. Kirke, teologi og gejstlighed kom med andre ord i krise. Den lutherske statskirkes gejstlighed kom i defensiven. Præsterne blev usikre i deres præsteroller. Hvordan håndterede de den situation? Hvilke strategier tog de i brug, for at forsvare og retfærdiggøre eksistensberettigelsen af deres profession? I forlængelse af disse spørgsmål skal ses på, hvordan de to fænomener: udeblivelse fra kirkegang og aggressiv kritik af kirke, teologi og præstestand, nærmere skal forstås.

Først skal der ses på de strategier, som præsterne i den situation tog i brug. Der kan her sondres mellem fem forskellige, nemlig:

1. Teologisk og pastoral akkomodation
2. Den pædagogiske strategi
3. Kartoffelpræsterne
4. Gendrivelsesstrategien
5. Det tavse flertal²⁶

(1) *Teologisk og pastoral akkomodation*

En del præster reagerede ved at gøre indrømmelser til deres kritikere og følge dem et stykke hen ad vejen. De bestræbte sig først og fremmest på at fratage kristendommen ethvert skær af mystik. De foretrak således at sige »det højeste væsen» eller »Forsynet» i stedet for Gud, og de foretrak at kalde sig selv for »folkelærere» eller »religionslærere» frem for præster, fordi det sidstnævnte udtryk havde en hedensk klang. De søgte at omdigte salmerne, så de ortodokse aspekter blev nedtonede. I deres prædikener lagde de vægt på at fremhæve de moralske aspekter af Biblen, at bruge Biblen som en eksempelsamling og inspirationskilde til moralsk forbedring så at sige. Deres prædikener fik derfor præg af moraltaler, der teologisk set virkede meget udvandede.²⁷

En af de præster, der gik længst i et forsøg på at »slå en handel af» med kirkens kritikere, var hofpræst og kongelig konfessionarius Christian Bastholm. I pjecen *Korte Tanker til nærmere Eftertanke over Den geistlige Stand* fra 1794 anbefalede han blandt andet, at præsterne på landet i modsætning til præsterne i købstæderne ikke behøvede at have så megen teologisk og filosofisk lærdom, til gengæld burde de uddannes i praktisk landøkonomi samt i naturvidenskab. Endvidere tog Bastholm til orde for, at præsternes embedsdragt skulle afskaffes, fordi denne var en reminiscens af »gammel, elendig, ufornuft-

tig Smag».²⁸ To år senere udsendte han pjecen *Tanker om Vår Tids Fremgangsmaade* for at befordre den religiøse Oplysning. Han gav her udtryk for, at han helt og fuldt kunne slutte op om bestræbelserne på at rense kristendommen for al overtro og alle vrangforestillinger, men, understregede han, dette måtte ske på en lempelig og forsigtig måde, så at man ikke kom i konflikt med menighederne. Ændringerne burde efter Bastholms mening vente, til tiden var moden, men indtil da kunne man i det stille foretage småjusteringer i de bøger, som befolkningen betragtede som hellige. Endvidere erklærede Bastholm i denne pjece, at han var tilhænger af skånselsløs kritisk videnskabelig granskning af Biblen og åben diskussion herom. Det burde imidlertid udelukkende foregå på latin, fordi »den almindelige store Hob» ellers ville kunne forstå diskussionen og gå hen og blive forvirret.²⁹

Bastholm ville med andre ord strække sig meget langt for at komme sine kritikere i møde. Men hans virksomhed førte ikke til nogen forsonlig attitude fra disse kritikeres side. Tværtimod gav hans skrifter den førnævnte kirkekritiker Otto Horrebøw til anledning til at tage til orde imod ham i et skrift med titlen: *Er det en christelig Lærers Pligt at lyve for Almuen?*

Andre præster anbefalede, at den tid, gudstjenesten og ikke mindst prædikenen varede, blev skåret ned i håb om, at den slags ville medvirke til at få folk til ikke at forsømme kirkegangen. Ligeledes pågik der en intens debat om prædikekunst, hvor der blev lagt vægt på, at prædikenerne skulle være mere forståelige og føles mere vedkommende og relevante af menighederne, eller som man nu om stunder ville udtrykke det: mere underholdende.³⁰

(2) Den pædagogiske strategi

Mange præster følte ikke, at forkyndelse af Evangeliet længere var en tilstrækkelig *raison d'être* for præstestanden og søgte derfor andre aktivitetsfelter, hvor de kunne gøre sig nyttige og derved retfærdiggøre eksistensen af deres profession. Et af disse felter var skolevæsenet. Det var for så vidt ikke overraskende, eftersom der i 1790'erne pågik en intens pædagogisk debat, ligesom statsledelsen på den tid var i gang med ambitiøse forarbejder til planer om et landsomfattende almueskolevæsen.³¹ Endvidere havde kirken og gejstligheden indtil da – som tidligere nævnt – udgjort ryggraden i undervisningsvæsenet. Mange præster mente derfor, at det burde være dem, der skulle forestå undervisningen ved det almueskolevæsen, der var i støbeskeen. Statsledelsens planer i disse år gik imidlertid i en anden retning. Den lod oprette særlige uddannelsesinstitutioner, seminarier, for almueskolelærere. Det medførte, at skolelærerprofessionen nu blev en selvstændig profession og ikke bare en ofte ydmyg del af gejstligheden. Dette

var et perspektiv, der virkede stærkt opskræmmende på mange præster, der herved så en risiko for, at deres profession ville blive overflødiggjort.³²

(3) Kartoffelpræsterne

En del præster så muligheden for at retfærdiggøre deres stands eksistensberettigelse ved at virke som agenter for oplysningsbevægelsen landet over. I løbet af 1780'erne og 1790'erne stod landboreformer højt på den politiske dagsorden i Danmark, og flere så en mulighed for, at præsterne kunne virke som foregangsmænd, vejledere og inspiratorer for bondebefolkningen her. Og da præsterne selv var landmænd, idet der hørte omfattende jordtilliggender med til deres præstegårde, hvorfra de fik en stor del af deres indkomster, var ideen ikke uden mening. De såkaldte »kartoffelpræster« kunne angiveligt finde på med udgangspunkt i skriftstedet »Mennesket lever ikke af brød alene« at gøre en prædiken til et landbrugsteknisk instruktionsforedrag i kartoffelavl.³³ Spørgsmålet er imidlertid, hvor almindeligt den slags har været. Der råder ingen tvivl om, at der virkelig var mange præster, der virkede som foregangsmænd på det landbrugsmæssige område eller inden for andre felter for folkeoplysning,³⁴ og ej heller om, at mange prædikener i disse år blev udvandede teologisk set og ofte handlede om moral, herunder også samfundsmoral. Men at det ligefrem skulle være foregået således, at søndagsprædiken blev forvandlet til et landøkonomisk instruktionsforedrag, turde dog være en overdrivelse. Der er tale om en karikatur, der stammer fra den efterfølgende diskussion, der stillede sig kritisk og nærmest uforstående over for Oplysningstiden og ikke havde blik for den situation og de problemer, som præsterne sidst i 1700-tallet befandt sig i.³⁵

(4) Gendrivelsesstrategien

Nogle ganske få præster valgte i stedet for at akkomodere eller retfærdiggøre eksistensen af deres profession på andre måder at gå i brechen mod og gendrive deres kritikere ved aktivt at forsvare kirken og den nedarvede lutherske lære. At det var relativt få præster, der valgte denne strategi, hænger utvivlsomt sammen med den overordentlig hårde tone, der var fremherskende i den offentlige debat. En af de markante kirkekritikere, Malthé Møller, udgav magasinet *Repertorium for Fædrelandets Religionslærere*, og her fik dem, der søgte at gendrive kirkekritikerne, med grovfilen. Deres tidsskrift *Kritik og Antikritik* blev således her karakteriseret som »Dumhedens og Nederdrægtighedens Asyl»³⁶ og det blev forudset, at navnene på udgiverne af dette tidsskrift snart ville blive slået op på »Kirkehistoriens Galge».³⁷

Primus inter pares i den danske statskirke i disse år var Sjællands biskop Nicolai Edinger Balle. Denne indtog en teologisk set moderat konservativ position i debatten, og selv om der som nævnt var hårde lovbestemmelser, der ville kunne tages i brug imod de mange højroastede radikale kirkekritikere, afviste Balle enhver form for brug af tvangsmidler over for kirkens kritikere. Vist skulle de da bekæmpes, fandt Balle, men udelukkende ved argumenter. Alt andet ville efter Balles opfattelse teologisk set være en falliterklæring.³⁸ Balle søgte at bekæmpe kritikerne ved flittig visitatsvirksomhed i sit stift og ved så vidt muligt at holde god skik og orden i kirkens egne rækker.³⁹ Endvidere hold han en række af velbesøgte offentlige bibellæsninger og udgav 1797–1810 tidsskriftet *Bibelen forsvare sig selv*. Her gendrev han tålmodigt og grundigt alle sine kritikeres påstande, store som små.⁴⁰ Den radikale oplysningsskribent Niels Ditlev Riegels udgav et modtidsskrift kaldet *Orthodoxien nedriver sig selv*. Som et eksempel på, hvilke kræfter Balle og andre, der søgte at gendrive kirkekritikerne, var oppe imod, kan nævnes følgende citat fra dette tidsskrift: »Og hvad ville I så stille i stedet», spurgte Balle de kåde kirkestormere. Med Voltaire i munden svarede Riegels: »jeg har befriet eder fra et glubende rovdyr og I spørger mig hvad jeg sætter i stedet for det!»⁴¹ Situationen forekom imidlertid ind imellem Balle at være uholdbar og håbløs, på et tidspunkt følte han sig endog så mistrøstig og pessimistisk, at han i fulde alvor overvejede at opgive sit bispeembede og emigrere. Det blev han dog talt fra.⁴²

Men der er dog ingen tvivl om, at kirkens førstemand virkelig følte sig trængt. I sin visitatsbog nedskrev han en oplevelse, han havde haft under en visitats i Ledøje og Smørum sogne syd for København ved en sammenkomst hos præsten efter gudstjenesten. Balle skriver:

Efter Sædvane var jeg munter og spøgende, vist i al Uskyldighed uden at mene det ringeste ondt, med Philosophie, Kantianisme, Republikanisme og andet saadant [...]. Men See! Præsten blev opbragt, blev vred, blev grov imod mig ved sit eget Bord i Nærværelse af sin Degn, sin Nabo-Præst og flere. Jeg tabte vel ikke min Blidhed. Men gid, jeg dog aldrig glemmer dette Anstød. De stolte Præster have ingen Ærbødighed eller Kierlighed tilovers for deres Biskop. Deres Animosité imod ham bliver tit kiendelig.⁴³

Overhovedet reagerede Balle kun med sagtnodig resignation, når han i kirkens egne rækker mødte præster, der var påvirkede af de nye ideer. Om sine indtryk af præsten Peder Ditlev Faber i Jungshoved på Sydsjælland hed det således i Balles visitatsbog: »Sogne Præsten Hr. Faber prædikede efter Math. 18,2 over Fordom og Overtroe, uden al Grund i Texten. Men han taler vel, skiønt skarp, og røber ellers, at Christendom ikke er hans Sag».⁴⁴ Og denne indstilling fik vel at mærke ingen konsekvenser for pastor Faber!

(5) Det tavse flertal

Spørgsmålet er imidlertid, om man ikke i den heftige kirkelige og teologisk debat i 1790'erne i virkeligheden havde at gøre med to højtråbende mindretal, om ikke der var tale om en debat inden for henholdsvis en snæver radikal, oplyst elite og en nogenlunde ligeså snæver gejstlig elite. At debatten så at sige udtrykte den offentliggjorte mening snarere end den offentlige mening. Meget tyder på, at det store flertal af menigheder har stillet sig indifferent eller måske ligefrem fjendtligt over for de nye radikale og kirkefjendtlige ideer, og tværtimod har holdt fast ved det gammelkendte. Da biskop Balle i 1793 begyndte at holde offentlige bibellæsninger som modtræk mod kirkekritikerne og offentliggjorde disse bibellæsninger, tegnede der sig allerede i begyndelsen mere end 36.000 abonnenter.⁴⁵ Så høje abonenttal fik de kirkekritiske publikationer slet ikke tilnærmelsesvist. Menighederne på landet reagerede ofte stærkt og negativt, når en rationalistisk præst søgte at indføre ændringer i den traditionelle gudstjenesteform eller at indføre en moderniseret version af salmebogen.⁴⁶ Det store flertal af præster synes at have været mere eller mindre uden føling med de nye ideer, der fremkom i den offentlige debat, men har holdt fast ved det, de havde lært under deres studietid ved Københavns Universitet tidligere i århundredet. Da biskop Balle gennemførte sin fjerde visitatstur gennem sit stift mellem 1799 og 1804 mødte han cirka 250 præster. Af disse karakteriserede han kun 18 som rationalister.⁴⁷ Og det var ellers i den periode, der i gængs dansk kirkehistorie bliver betragtet som den, hvor rationalismen skal have været mest udbredt i Danmark.

Det er rigtigt, at det gennem den sidste tredjedel oftere og oftere blev lamenteret over, at menighederne forsøgte kirkegangen. Men det forhold at det sjældent var hele bondebefolkningen, der viste sig i Guds hus om søndagen, behøver ikke at hænge sammen med den radikale kirkekritik, der pågik på samme tid. Denne var et byfænomen, og et ret isoleret fænomen som det synes. Det behøver slet ikke at have haft noget med den radikale kirkekritik at gøre, at landbefolkningen sjældnere og sjældnere kom i kirke, ej heller behøver den sjældne kirkegang at være udtryk for nogen fjendtlig eller kritisk holdning til kirken, selv om mange præster nok har set det på den måde.

Trykkefriheden afskaffes

Den hårde og radikale kirkepolitiske debat fik imidlertid en ende. Den 27. september 1799 udsendte det enevældige styre en forordning, der, som det hed, nærmere skulle »forklare og bestemme Trykkefrihedens Grændser». Selv om formuleringen var mild, var der dog ikke tvivl om, at forordningen indebar en meget kraftig indskrænkning af

trykkefriheden. Årsagen var dels pres udefra, fra Storbritannien og Rusland, der fandt, at det var den rene og skære jacobinisme, der rådede i København, dels pres fra kronprinsregenten Frederik (VI), der stod i spidsen for statens ledelse på vegne af sin mentalt forstyrrede fader, Christian VII. Kronprinsen var personlig mere og mere fortørnet over den voksende »Skrive-Frækhed», som han udtrykte det.⁴⁸

Om de kirkelige forhold hed det i forordningen:

Hvo, som udgiver noget Skrivt, der sigter til at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Siæls Udødelighed, saa og de, der, i trykte Skrifter, laste eller forhaane den christelige Religions Lære, som, ifølge Vore Rigers Constitution og Landets Love, skal fortrinligen beskyttes og haandthæves, bør straffes med Landsforviisning, fra 3 til 10 Aar.⁴⁹

Ganske vist var denne bestemmelse ikke så barbarisk som den i Danske Lov, som tidligere er citeret, til gengæld skulle den modsat Danske Lovs bestemmelse håndhæves strikte. Publicisten Malthe Conrad Bruun, der i 1796 havde udgivet *Aristocraternes Cathechismus*, som var en besk satire over den lutherske statskirkes dogmer og over de autoriserede lærebøger, blev således idømt landsforvisning. Ganske vist var de skrifter, han blev dømt for, skrevet og offentliggjort før 1799-forordningen var indført, men styret i København havde behov for at statuere et eksempel til skræk og advarsel. Derfor blev Bruun i 1799 sammen med en anden satirisk forfatter, Peter Andreas Heiberg, landsforvist.⁵⁰ 1799-forordningen syntes at have virket efter hensigten, den livlige og kritiske offentlige debat om teologi og kirke døde ud kort efter.

Irreligiositet og kirkelig indifferentisme?

Hvordan skal den faldende kirkegang og ikke mindst den aggressive kirkekamp forstås? Var der tale om voksende irreligiositet og kirkelig indifferentisme? Var kirken og gejstlighedens stilling for alvor truet? Der er ingen tvivl om, at den måde, som mange præster reagerede på: ved at forlange skærpelse af straffe- og kontrolbestemmelserne for forsømmelse af kirkegangen, og de strategier, de tyede til for at retfærdiggøre deres stands eksistensberettigelse, afgjort peger i retning af, at de virkelig følte sig usikre og truede. Og den aggressive og heftige tone, som kirkekritikerne betjente sig af i den offentlige debat, tyder ligeledes på dette. Men samtidig skal fænomenerne nok holdes ude fra hinanden. Den faldende kirkegang på landet har næppe den store sammenhæng med den offentlige og kirkekritiske debat. Bondebefolkningens sjældne kirkegang behøver ikke at være udtryk for irreligiositet eller indifferentisme endsige for fjendtlighed mod kirke og gejstlighed som sådan, selv om der var mange præster, der opfattede det på den måde. Muligvis har den uregelmæssige kirkegang været en gammel praksis, som

først er blevet betragtet som et problem, da en ny generation af præster med den opfattelse, at graden af fromhed er ligefrem proportional med frekvensen af kirkebesøg, er kommet til.

Selv om mange præster synes at have været alvorligt opskræmte af den kirkekritiske debat, så var der som påvist kun tale om højtråbende mindretal, mens det store, tavse flertal synes at have været upåvirket, hvis ikke ligefrem negativt indstillet over for kirkekritikerne. Mange af de præster, der søgte at modernisere deres gudstjenester ved at indføre nye salme- og lærebøger eller ændre i de gamle ritualer, blev – som det fremgår af ovennævnte afsnit om det tavse flertal – mødt med massive protester fra deres menigheders side.

En anden mulighed for at tolke den faldende kirkegang og den heftige kirkekritik kunne være at se den som *sekularisering*. Vel at mærke ikke i gængs, dagligdags forstand, men i den betydning, som historikeren Hanne Sanders lægger i begrebet. Hun anskuer sekularisering som privatisering og individualisering af religionen, det vil sige at forholdet til Gud bliver personligt og kommer til at bero på et individuelt valg og engagement i stedet for som tidligere at have været noget, der blev defineret, påbudt og håndhævet af de offentlige myndigheder. En sådan sekulariseringsproces indebar »muligheden for andre måder kulturelt og videnskabeligt at forstå og finde handlingsmuligheder i forhold til samfund og verden. Man kan altså i dette se en begyndende udvikling fra en opfattelse af religion som kultur og viden til en opfattelse som individuel tro». ⁵¹ Set i lyset af denne opfattelse så var den faldende kirkegang og de vide grænser for kritik af den lutherske lære og af statskirkens gejstlighed udtryk for, at gejstligheden mistede sit århundredegamle, statsstøttede åndelige monopol. Men det behøver ikke at betyde afkristning og irreligiøsitet, selv om mange præster givetvis følte det sådan. De første årtier af 1800-tallet oplevede af omfattende religiøse vækkelser blandt almenen i Danmark, ⁵² hvilket ikke tyder på afkristning eller irreligiøsitet, men derimod på sekularisering efter Hanne Sanders definition. De religiøse almuevækkelser havde således den sekulariseringsproces, der er analyseret i denne artikel, som nødvendig forudsætning.

Det virker overraskende, at så radikale og kirkekritiske synspunkter frit kunne ytres under et styre som det danske, der med historikeren Hans Jensens ord var »saa absolut som intet andet Sted i Kristenheden». ⁵³ Men årsagen er måske netop derfor: den magt-havende elite i den danske stat havde ikke selv nogen stærk kirkepolitisk interesse og fandt det derfor ikke opportunt at håndhæve den meget strenge lovgivning om ene-vælde, trykkefrihedsbegrænsning, statskirke og den rette evangelisk-lutherske lære. Og det kunne den slet og ret bare gøre uden at skulle tage hensyn til eller indhente nogens godkendelse. Der var ikke nogen rigsdag eller stænderforsamling, hvor mere eller mindre brede udsnit af forskellige befolkningsgrupper og menighedsmedlemmer var repræsenterede. I afsnittet om det tavse flertal blev der peget på den mulighed, at den heftige kir-

kekritik var noget, der blev udført af et højroestet mindretal, mens det store flertal af medlemmer af den danske statskirke ikke syntes at have delt disse anskuelser. Og at mange statskirkemedlemmer ofte ikke gik i kirke, behøver – som der er argumenteret for – ikke at betyde, at de vendte kirken, gejstligheden og tros læren ryggen. Hvis ud-snit af befolkningen i Danmark derfor havde været repræsenteret i en rigsdag, en stænderforsamling, et parlament, en synode eller lignende, så ville den dér have kunnet forlange indgreb fra de verdslige myndigheders side imod udeblivelse fra gudstjenesten og ikke mindst imod de mange kirke-, præste- og lærerfjendske ytringer og formodentlig i vid udstrækning have kunnet gennemtvinge sådanne indgreb. Men det var den ikke, så det kunne den ikke, i hvert fald ikke så hurtigt og effektivt.

Alligevel kan man sige, at forordningen om begrænsninger i trykkefriheden fra 1799 var et forsinket sådant indgreb. Ikke bare inden for eliten, men tillige i brede middelklassekredse, der ellers i nogen grad var åbne for oplysningsideer og samfundsreformer, var der voksende bekymring og foruroligelse over den aggressive og hæmningsløse tone, som debatten blev ført i. Og de grupper, der delte denne bekymring og foruroligelse var formentlig i høj grad identiske med dele af de grupper, der under andre regimetyper ville have kunnet agere gennem en rigsdag, en stænderforsamling og så videre. Selv om disse folk næppe var tilhængere af den gamle lutherske lære, så syntes de alligevel, at kritikken af kirke og gejstlighed var begyndt at blive for nærgående og til fare for samfundsordenen. Sporene fra udviklingen i samtidens Frankrig skræmte. Det skal ikke forstås således, at 1799-forordningen generelt blev modtaget med glæde og begejstring, men det skal forstås sådan, at mange syntes, at kirkekritikerne var gået for vidt og så meget til yderlighederne, at de så en fare for offentlig orden og moral, og at modstanden og uviljen mod 1799-forordningen derfor ikke blev så kraftig, som man ellers havde kunnet forestille sig.

Men selv om der med trykkefrihedsforordningen af 1799 blev skredet effektivt ind, så at den frie kirkepolitiske debat blev lukket, så var de tanker, der var blevet ytret her, nu en gang blevet tænkt. Det lod sig gøre at fortie dem, men ikke at gøre dem utænkte igen. De foregreb de frontdannelser inden for åndslivet og videnskaben, der tog til med fuld styrke i sidste tredjedel af 1800-tallet (jf. indledningen), og disse på deres side havde den i 1700-tallet påbegyndte sekulariseringsproces som forudsætning.

Forskningsituation

1790'ernes kirkekamp er blevet behandlet både i historisk, litteraturhistorisk og teologisk forskning. Fælles af mange af disse forskere (Edvard Holm, L. Koch, N.M. Petersen, M. Neiiendam og i mindre grad Bjørn Kornerup) har været, at ud fra et kristeligt-konservativt grundsyn har savnet sympati og dybere forståelse for periodens kirkeliv. Forskere med en liberal, grundtvigsk indstilling (Helveg, Rønning, Elle Jensen) har opfattet perioden som en åndelig og kirkelig forfaldstid, som Grundtvig efterfølgende reagerede imod og rettede op på. Denne holdning har heller ikke ført til dybere forståelse for periodens kirkeliv på dets egne betingelser, der er blevet anskuet som et forstadium til Grundtvig og til lægmandsvækkelserne i det 19. århundrede. Med disse holdninger har det for disse forskere ligget lige for at opfatte fænomener som svigtende kirkegang og intensiveret kirkekritik som udtryk for manglende religiøsitet hvis ikke ligefrem afkristning. Der er dog i de senere år indtruffet et opbrud her. Historikeren Morten Petersen udgav i 2003 en biografi om historikeren, oplysningsmanden og kirkekritikeren Niels Ditlev Riegels, hvori 1790'ernes kirkekritikere bliver anskuet på deres egne præmisser, og hvor kirkekampen er blevet vist sympati og forståelse. Nævnt er Hanne Sanders' sekulariseringsbegreb og dets anvendelse til mere indgående forståelse af 1700-tallets kirke- og religionsliv.

Et andet karakteristisk træk ved kirkehistoriografien for perioden er dens »Frue Plads-synsvinkels«, d.v.s. at den har været koncentreret om den gejstlige elite i København, særlig ved Københavns Universitet, mens tilstandene i sognene ude i landet ikke har været genstand for så megen interesse. Kun af brud- og konfliktsituationer, så som lægmandsvækkelser (Elle Jensen, Thyssen, Hegnsvad), forekommer der studier af lokale menighedstilstande, men ikke af dem i normale situationer. Karakteristisk nok er det nærmeste, man kan komme forskning i menighedstilstandene i al almindelighed (med Elle Jensen som en delvis undtagelse), kildeudgaver som dem af provste- og præsteindberetningerne fra 1773 og af biskop Balles visitatsbøger og indberetninger, som dækker årene 1783–1793 og 1799–1807. Vist er disse kildeudgaver overordentlig værdifulde og informative, ligesom de er forsynede med indledninger fra udgavernes side, men forskning i, om og hvordan kirkekampen og de nye radikale ideer generelt gjorde sig gældende på lokalt plan savnes.

Selv om det således ikke kan hævdes, at 1790'ernes kirkekamp og de overraskende yderligtgående kirkekritiske positioner, der faktisk blev indtaget her, ikke er blevet udforsket, så kan man ikke sige, at dette forbold for alvor er kommet ind i de mange brede, generelle danmarkshistorier. En årsag hertil kunne være, at konflikterne og kampene i 1800-tallets kirkeliv har haft en så fremtrædende plads, at de mere eller mindre har overskygget for studiet udviklingen i kirkelivet inden for de sidste årtier af 1700-tallet.

1 A. D. Jørgensen (udg.), *Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker*, København 1886 [genoptrykt 1973].

2 Ole Feldbæk, *Den lange fred 1700–1800, Gyldendals og Politikens danmarkshistorie*, 9, København 1990, s. 108–132, 216–242.

3 Georg Hansen, *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, uden sted 1947; Erik Nørr, *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800–1841*, København 1981; Bjørn Kornerup, »Oplysningstiden 1746–1799«, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.), *Den danske Kirkes Historie*, 5, København 1951; Michael Bregnsbo, *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775–1800, belyst ved trykte prædikener og taler*, København 1992; Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750–1848, belyst ved trykte prædikener: en politisk-idehistorisk undersøgelse*, København 1997.

- 4 Jens Holmgaard (udg.), *Bonden, kirken og skolen. Provste- og præsteindberetninger fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse og vanærelse*, Odense & Viborg 1986, s. 13–15; Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, I, København 1960, s. XX.
- 5 V. A. Secher (udg.), *Kong Christian den Femtes Danske Lov*, København 1911, 6–I–7.
- 6 Immanuel Kant, »Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?«, i Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?* Beiträge aus der Berlinischen Monatschrift, Darmstadt 1977 [1784].
- 7 Thomas Munck, *The Enlightenment. A Comparative Social History*, London 2000; Dorinda Outram, *The Enlightenment*, Cambridge 1995; Roy Porter, *The Enlightenment*, London 1990.
- 8 Holmgaard 1986; Jens Holmgaard (red.): *Bonden, kirken og kroen. Provste- og præsteindberetninger fra Sjællands stift om helligdagens forsømmelse og vanærelse*, Odense 1993.
- 9 Holmgaard 1986, s. 16–18.
- 10 Holmgaard 1986, s. 19–29, cit. s. 22.
- 11 Den svenske praksis med husforhør i hjemmet ved præsten kendes ikke i Danmark; jf. Hilding Pleijel, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970.
- 12 Dog findes Elle Jensens studier, der, selv om de ikke er så omfattende og dækkende som Holmgaards, dog peger i samme retning: F. Elle Jensen, »Jydske Menighedstilstanden i Stavnsbåndstiden«, *Jyske Samlinger*, 5. rk., bd. VIII, Århus 1947–49, s. 223.
- 13 Substitut Gregersen [Abel Gyntelberg], *Om Aarsagerne til Bondens siældne Kirkegang*, Aalborg 1797.
- 14 Citeret og refereret efter P. Christensen, »Aarsagerne til bondens sjældne kirkegang«, *Aalborg Stifts Julebog* 1958, s. 10–21.
- 15 Bregnsbo 1992, s. 88–99; Bregnsbo 1997, s. 167–196, 243–268. I dansk historieskrivning bruges betegnelsen Landboreformerne eller De store Landboreformer om de to sidste årtier af 1700-tallet, hvor sådanne reformer blev gennemført. Traditionelt er disse begivenheder blevet betragtet som en af danmarkshistoriens store stjernestunder og som oplyst enevælde, når den er bedst. I nyere forskning er billedet dog blevet betydelig mere nuanceret, jf. Feldbæk, s. 243–284, 369f.
- 16 Holmgaard 1986, s. 30ff.
- 17 Vilhelm Andersen, *Den danske Litteratur i det 18. Aarhundrede*, København 1934, s. 617–624, 950–964; Knud Banning, »Det teologiske fakultet«, i Svend Ellehøj (red.), *Københavns Universitet 1479–1979*, 5, København 1980, s. 248–325; F.J. Billeskov Jansen, »1700-tallet«, i P. H. Traustedt (red.), *Dansk litteraturhistorie*, 2, København 1976, s. 346–358; F. Elle Jensen, *Rationalismen i Danmark. Et Blad af den danske Kirkes Historie*, København 1926; L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, København 1883; Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra Den Store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814)*, 6, København 1909, s. 569–601; L. Koch, *Biskop Nicolai Edinger Balle*, København 1876; L. Koch, »Fra Rationalismens Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., II, 1877–80; Kornerup 1951, 387–468; Michael Neiiendam, *Christian Bastholm. Studier over Oplysningens Teologi og Kirke*, København 1922; Morten Petersen, *Oplysningens gale hund. En biografi om Niels Ditlev Riegels*, København 2003, s. 98–129, 212–224; N. M. Petersen, »Oplysningens Tidsalder 1750–1800«, i *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, 5, København 1860, s. 154–218; Frederik Rønning, *Rationalismens Tidsalder*, 1–3, København 1886–99, I: s. 269–296; 2: s.

405–464; 3:1: s. 54–60, 115–131, 326–347; 3:2: 104–115, 158–288.

18 *Deisme*: uortodoks fornuftsreligion karakteriseret ved den opfattelse, at Gud er et højeste fjernt væsen, der engang har skabt verden og indrettet den hensigtsmæssigt, men som ellers ikke griber ind i verdens gang. Guds eksistens antages kun for at begrunde en i øvrigt rationelt gennemskuelig verdensorden. *Naturalisme*: anskuelse som afviser eksistensen af en virkelighed uden for og forskellig fra naturen. *Rationalisme*: en betegnelse for 1700-tallets åndelige strømninger især inden for teologien, hvor man søgte at fortolke de bibelske beretninger og de religiøse dogmer således, at de ikke kom til at stride mod fornuften. *Supranaturalisme*: antagelse af en oversanselig, overnaturlig virkelighed, der kun kan erkendes gennem anelse, tro, vision eller åbenbaring. Se Finn Stefánsson & Asger Sørensen (red.), *Gyldendals Religionleksikon. Religion. Livsanskuelse*. København 1998.

19 Kornerup 1951, s. 444ff.

20 Citeret efter Kornerup 1951, s. 448f.

21 Otto Horrebow, *Jesus og Fornuften. Et Religions-Blad*, København 1799, s. 433.

22 Horrebow 1799, s. 440.

23 Horrebow 1797, s. 97–112.

24 Horrebow 1799, s. 113–156.

25 Kornerup 1951, s. 453f.

26 Michael Bregnsbo, »Præster under pres. Den danske statskirkegejstligheds reaktioner på udfordringen fra Oplysningen i 1790'erne», *Den jyske Historiker* 105 (2004).

27 Kornerup 1951, s. 439–444, 460–465, 469–475.

28 Citeret efter Kornerup 1951, s. 462, se også Neiiendam 1922, s. 355–361.

29 Christian Bastholm, *Tanker om vor Tids Fremgangsmaade for at befordre den religiøse Oplysning*, København 1796, s. 28–36.

30 Bregnsbo 1997, s. 59ff.

31 Joakim Larsen, *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie*, København 1893 [1984]; Ingrid Markussen, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense 1995.

32 Joakim Larsen 1893, s. 87f.; Erik Stig Jørgensen, »Striden om en ny profession: tilblivelsen af lærerstandens faglige bevidsthed», *Uddannelseshistorie* 2001, s. 22–37.

33 Nils Brandt, *Potetprester*, Oslo 1973.

34 N. M. Petersen 1860, s. 159–163; L. Koch 1877–80; L. Koch, *Den danske Kirkes Historie i Aarene 1801–1817*, København 1879–80, s. 127, 187–191; L. Koch, »Præster og menigheder i oplysningstiden 1770–1800», i *Kirkehistoriske Samlinger*, 5 (3), København 1905–07; Knud Banning, »Gavnelystne præster. Fra oplysningstiden», i *Et Kirkeskjifte. Studier over brydninger i dansk kirke og menighedsliv i det 19. århundrede*, *Kirkehistoriske Studier*, II (10), København 1960; Helge Nielsen, *Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834*, København 1960, s. 51–83, 100–125, 145–188, 210–331, 369–389.

35 Bregnsbo 1992, s. 95f.; Bregnsbo 1997, s. 61.

36 Malthe Møller, *Repertorium for Fædrelandets Religionslærere*, årgang nr. I, 1795, s. 156.

- 37 Malthe Møller, årgang nr. I, 1795, s. 171.
- 38 Nicolai Edinger Balle, *Christeligt Religionsblad under Opskrift. Bibelen forsvarer sig selv*, København 1798–1810.
- 39 Christian Larsen (red.), *Biskop Balles visitatsbog 1799–1807*, København 1999, og *Biskop Balles visitatsindberetninger 1783–1793*, København 2002.
- 40 Kornerup, 1951, s. 455–461.
- 41 Citeret efter Morten Petersen, s. 221f. Citaterne inde i citatet af henholdsvis Balle og Riegels stammer også herfra.
- 42 Kornerup 1951, s. 459.
- 43 Christian Larsen 1999, s. 106.
- 44 Christian Larsen 1999, s. 70.
- 45 Kornerup 1951, s. 456f.
- 46 Herluf Hegnsvad, »De stærke jyder«, i Thyssen (red.), I, 1960, s. 179–255; A. Pontoppidan Thyssen, »De religiösa folkrörelserna och samhället ca. 1750–1850. Danmark«, Nordiska historikermötet, I, *Historiallinen Arkisto* 62 (1967), s. 16f.
- 47 Christian Larsen (udg.) 1999, s. 15.
- 48 Harald Jørgensen, *Trykkefribedsprogsmaalet i Danmark 1799–1848. Et Bidrag til Karakteristik af den danske Enevelde i Frederik VI:s og Christian VIII:s Tid*, København 1944 [1978].
- 49 Citeret efter Kornerup 1951, s. 468.
- 50 Feldbæk 1990, s. 323–326.
- 51 Hanne Sanders, »Sekularisering – Et relevant begreb for historisk forskning?«, *Den jyske Historiker* 105 (2004) s. 16.
- 52 Thyssen 1960–77; Thyssen 1967.
- 53 Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik*, I, København 1936, s. 13.